

ב. בית-המרחץ הגדול (IV)

(נחפר בפיקוחו של דן בהט)

מדרום לדרגה העליונה וממערב לקבוצת-המחסנים הצפונית (לוח ה) נמצא גוש-מבנים גדול, שכיוונו אינו מקביל לזה של המחסנים. עוד לפני תחילת החפירות בלט בפנינתו הדרומית-מזרחית של גוש זה (המסומן בדין-וחשבון על סקר 1955—1956 בסימון ה-E), חדר עם קירות עבים במיוחד בצפון ובדרום (2.6 מ'). מידותיו החיצוניות של החדר היו 11.6×9.9 מ'. דומה היה, שהכניסה אליו היתה דרך הפירצה שבקיר הצפוני, וכך גם סומן בדין-וחשבון הסקר. זיקתו לדרגה העליונה (בגלל הכיוון המקביל של הקירות), מזה, וקירבתו למחסנים, מזה, הביאו את אנשי הסקר למסקנה, שיש כאן מעין מגדל-פיקוח על קבוצת-המחסנים. יתר-על-כן, מאחר שקירות הבניין אינם מקבילים לגמרי לקירות המחסנים, ולכן נדמה, שאין שני המכלולים בני אותו הזמן — הועלתה בדין-וחשבון הסקר ההשערה, שמגדל זה הוא אולי "חלק ממצדו של יונתן"²⁶.

תחילה נראתה לנו השערה זו הגיונית למדי, אך להפתעתנו הרבה נתברר מיד עם ראשית החפירה ב"מגדל" (לוקוס 104), שאין זה אלא חדר חם (קאלידאריום) של בית-מרחץ רב-ממדים, עם הסקה מתחת לרצפה (היפוקאוסט; לוח ז, 2).

בעקבות תגלית זו שיערנו, ששלושת החדרים שממערב ללוקוס 104, שהיו קבורים תחת מפולת-אבנים גדולה ורק ראשי קירותיהם בצבצו מן ההריסות, אינם אלא שאר חלקי בית-המרחץ (החדר הקר, החדר הפושר וחדר-ההלבשה). לפיכך שחזרנו — בד-בבד עם חפירת הקאלידאריום — את קירות החדרים המערביים עד לגובה ראשי הקירות של לוקוס 104, ורק לאחר-מכן חשפנו את רצפותיהם.

אכן אישרה חפירה זו, כי כל החדרים קשורים למערכת בית-המרחץ, וכי לפנינו מכלול שלם (לוח ז, 1) של בית-מרחץ רומי, מן הקדומים, השלמים והמפוארים ביותר שנתגלו בארץ.

26. סקר 1955—1956, עמ' 31 והערה 65.

הלוקוס הביזאנטי (109)

לפני שנתאר בקצרה את החדרים השונים של בית-המרחץ, עלינו לעמוד על מבנה קטן, המופיע גם בתכנית הסקר (ציור 10), משום שחשיפתו לא רק שפכה אור בהיר על תהליך-ההרס של מצדה, אלא אף אפשרה לנו להסיק מסקנות מספר על תהליך-ההרס הסופי של בית-המרחץ.

חפירתו של תא זה, הצמוד אל קירו המזרחי של הקאלידאריום (לוקוס 104), שהכניסה אליו היא מדרום, הוכיחה, שאין זה אלא תא ביזאנטי, דוגמת התאים האחרים הפזורים על פני מצדה (ראה הפרק על הכנסייה והמבנים הביזאנטיים). בקירות התא קבועות שתי גומחות אופייניות למבנים הביזאנטיים. יתר-על-כן, אופי רצפתו, העשויה סיד כתות, החרסים הביזאנטיים שנמצאו בו ושברי-השמשות— כל אלה אינם משאירים ספק בדבר תקופת בנייתו. עיקר חשיבותו של תא זה לענייננו הוא, שנבנה על הריסותיו של הקיר המזרחי התוחם את חצר בית-המרחץ. הריסות אלה כאן ובמקומות אחרים במצדה (וראה להלן, הדיון במחסנים) הן בעיקר תוצאה מרעידות-אדמה, שהפילו את הקירות נדבכים-נדבכים. השתכבותו של תא זה מוכיחה בבירור, שההתיישבות הביזאנטית במצדה החלה לאחר רעידות-אדמה אלה, עובדה שנודעת לה חשיבות רבה בבואנו להסיק מסקנות כרונולוגיות שונות, מסקנות שעליהן עוד נעמוד בהמשך הדברים (וראה גם להלן, הדיון בחומה הצפונית-מערבית). במידה שנוגע הדבר לבית-המרחץ— שכל חדריו, ללא יוצא מן הכלל, היו מלאים מפולות עצמות של נדבכים ואבנים שנפלו כתוצאה מרעידות-אדמה אלה— הרי ניתן לקבוע בוודאות, כי המצב שבו מצאנו את רצפתו של בית-המרחץ משקף את המצב שבו השאיר חיל-המצב הרומי את המקום, כלומר, את מצב בית-המרחץ עוד לפני פעולת-נבירה אפשרית של הנזירים הביזאנטיים.

החדר החם— הקאלידאריום (לוקוס 104; לוח ז, 2)

מידותיו הפנימיות של חדר זה, המשתרע על מחציתו המזרחית של המכלול, הן 6.5 מ' ממערב למזרח ו-6.8 מ' מצפון לדרום, מלבד האפסיס שבצפון, שהראדיוס שלו 1.8 מ', והגומחה המלבנית שבדרום, שעומקה 1.4 מ'. כאמור, קירות החדר הם עבים ביותר בצפון ובדרום, מקום שם נמצאים האפסיס והגומחה, ודקים יותר במקצת במזרח (1.8 מ') ובמערב (1.5 מ').

כל החדר היה מקורה קימור בצורת חצי חבית — כנדרש, לפי המקורות הרומיים — ועשוי כולו אבני-קשת, שסותתו במיוחד לתכלית זו. הריסותיו של הקימור, שנשען על ראשיהם של הקירות המערבי והמזרחי, נמצאו בחלל החדר. מפולת זו הרסה את מרבית הרצפה, שהתנפצה ושקעה אל תוך התחתית החלולה, כלומר, להיפוקאוסט. למזלנו לא פגע הרס זה בעמודים הקטנים שתמכו את הרצפה התלויה (suspensura).

תכניתו של חדר זה ומבנהו מתאימים במרבית פרטיהם לקאלידאריה הרומיים במקומות שונים באימפריה הרומית — כגון פומפיי והרקולאניאום — ובמבנים האחרים של הורדוס בארץ-ישראל, כמו, למשל, יריחו והירודיון. אולם מאחר שמצבו המצוין של הקאלידאריום שלנו מאפשר לקבל תמונה כמעט מלאה על דרך פעולתו — נתאר בקצרה את חלקיו השונים.

רצפת ההיפוקאוסט עשויה מרצפות-חמר רבועות בנות 40×40 ס"מ, המונחות בדרך-כלל יפה. בכמה מקומות ניתן להבחין בתיקונים. על גבי רצפה זו מוצבים קרוב ל-200 עמודונים, שתמכו את תקרת ההיפוקאוסט, הלא היא רצפת הקאלידאריום. את העמודים האלה, שגובהם כ-65 ס"מ, ניתן לחלק לשני סוגים: הסוג האחד עשוי חוליות-חמר עגולות ודקות, 7—8 בכל עמוד. חוליות אלה מטיחות מבחוץ וקוטרן 18 ס"מ (כמו בהיפוקאוסט שבדרגה התחתונה; וראה שם). סוג זה נמצא בעיקר סביב קירות האפסיס ובגומחה הדרומית, אולי משום ששם היה החום חזק במיוחד. עמודי הסוג השני, לעומת זה, עשויים אבן בלתי-מסותתת, ואף הם מטיחים, בדומה לאלה שנמצאו בהירודיון²⁷.

התקרה-הרצפה (suspensura), שנשתמרה היטב בקטע אחד בדרום, עשויה כדלקמן: על גבי העמוד מונחת מעין "כותרת" שטוחה מאבן, או משבר של מרצפת-חמר, או ממרצפה שהוכנה במיוחד למטרה זו. מידות ה"כותרות" 26×26 ס"מ. מעל ה"כותרת", על גבי שכבת-טיח, מונחות מרצפות-חמר רבועות, שמידותיהן 57×57 ס"מ. על "כותרת" אחת נשענות פינותיהן של ארבע מרצפות כאלה. זוהי, למעשה, תקרת ההיפוקאוסט, ומסתבר אפוא, שכל חלקיו של זה (רצפתו וכיו"ב) מרופדים חומר עמיד בפני חום. כל העמודים, הרצפה וכיו"ב, היו מטיחים ביותר.

על תקרת ההיפוקאוסט מרוחה שכבה עבה של טיט (כ-10 ס"מ, במוצע),

27. וראה: V. Corbo, *Bible et Terre Sainte*, 60, Dec. 1963 pp. 12-13.

חפירות מצדה

ועליה שכבת טיט-מלט, המהווה, למעשה, את תשתיתה של רצפת הקאלי-דארום. רצפה זו עשויה ממרצפות (opus sectile) מרובעות של 30×30 ס"מ וממרצפות משולשות ישרות-זווית, המונחות לסירוגין: מרצפה שחורה מרצפה לבנה. הרצפה כמעט לא נשתמרה, והתיאור הנ"ל מבוסס על טביעותיהן הברורות של המרצפות בטיט-המלט של התשתית, על שברי-מרצפות לעשרות שנמצאו זרוקים ועל מצב הרצפות בחדרים הסמוכים. רצפה זו לא היתה הרצפה הראשונה של הקאלידארום (ולמעשה של שאר החדרים), כפי שמעידים שרידים של רצפת-פסיפס בכמה מקומות ליד הקירות, שהרצפה הנ"ל מונחת עליהם או באה במקומם.

שתי הרצפות הן מן התקופה ההירודיאנית, מכל-מקום מן התקופה שלפני המרד (ועוד גדון בדבר בהמשך דברינו). כל קירות הקאלידארום, פרט לקטע במזרח, מקום מוצאו של התנור, היו מצופים בשורות מאונכות של צינורות-חרס בעלי חתך מלבני, העשויים חוליות-חוליות. מרבית הצינורות נפלו מן הקירות, אולם טביעותיהם ניכרות בבירור בכל הקירות, עד לגובה הבסיס של התקרה המקומרת. ליד הגומחה הדרומית נותרו כמה צינורות באתרם (לוח ח, 2), דבר המאפשר לנו לראות גם את החורים שבצדן הצר של החוליות, שנעשו כדי שהאוויר החם לא רק יזרום למעלה, אלא גם לצדדים.

באפסיס הצפוני (לוח ז, 2) היתה תחילה גיגית-אבן עגולה ושטוחה (labrum), שקוטרה היה, כנראה, 1.5 מ', בקירוב. חלקים רבים של הגיגית, שהיתה עשויה אבן-קווארץ צהובה, נמצאו פזורים בחדר. אל גיגית זו, ששימשה לרחיצה במים קרים או למרחץ-אדים, הגיעו המים מבחוץ. בצדם החיצוני של הקיר הצפוני ושל הקיר המזרחי מצאנו שרידי צינור, שהיה עשוי, כנראה, עופרת ושתפקידו היה להוביל את המים מתנור-ההסקה אל האפסיס, ומשם — אל ה-labrum. בגומחה שבדרום נמצאו שרידי אמבטיה מלבנית בנויה ומטויחת, ששימשה, ככל הנראה, אמבטיה חמה (calda lavatio או balneum). ברגיל היתה האמבטיה מול האפסיס, וביניהם הותרע השטח הפנוי של הקאלידארום — ה-sudatio או sudatorium.

בצד מזרח, באמצע צדו החיצוני של הקיר המזרחי, גילינו את מערכת-התנורים (praeurnium) ואת המתקנים שליידה. תיאורם של מבנים אלה יובא בדין-וחשבון הסופי, שכן משופע הוא בפרטים טכניים.

בשפך-העיים של הקאלידארום נמצאו מאות שברים של טיח מצויר וכן קטעים שונים של טיח מכויר, דבר המעיד על הפאר הרב של פנים החדר.

בית-המרחץ הגדול

החדר הפושר — הטיפידאריום (לוקוס 106 ; לוח ת, 3)

מדרום-מערב לקאלידאריום נתגלה חדר מפואר נוסף, התופס את מחצית החזית המערבית של הקאלידאריום. נכנסים ממנו אל הקאלידאריום דרך פתח, שמשקופו המקושט נשתמר בשלמות באתרו. חדר רבוע זה, שמידותיו הפנימיות הן 4.2×4.2 מ', הוא, ככל הנראה, החדר הפושר, שכן נמצא הוא בין הקאלידאריום ובין הפריגיידאריום שממערב לו (וראה להלן). כפי שמעידים השרידים שנמצאו פה ושם ליד הקירות, היתה גם רצפת החדר הוזה עשויה פסיפס, שנהרס, כמוהו כפסיפס הקאלידאריום, כאשר רוצף החדר במרצפות המשובצות. גם כאן נעקרה מרבית הרצפה האחרונה במתכוון (וראה להלן), אלא שפה ושם נשתמרו כמה מרצפות באתרן. טביעותיהן של שאר המרצפות בטיט-המלט הקשה של התשתית נראות בבירור. דגם הרצפה דומה לזה של רצפת הקאלידאריום, אולם מידות המרצפות, הן הבהירות (אדום בהיר) והן השחורות, קטנות יותר: 20×20 ס"מ. חלקם התחתון של הקירות היה מעוטר בציורי-ספינים, שנשתמרו היטב, יחסית, בקיר המזרחי (הוא הקיר החיצוני של הקאלידאריום) ובקיר הדרומי. בין הספינים הרחבים (כ-70 ס"מ), שצבעיהם אדום ולבן, נמצא ספין ארוך וצר (כ-20 ס"מ), שתוחמים אותו קווי-מסגרת ירוקים. הספינים מצוירים מעל דדו נמוך, וגם מעליהם עובר פס מאוזן, שרוחבו כ-12 ס"מ. פס זה, שצבעיו שחור וכחול, נפסק במרחקים קצובים על-ידי עיטור של מעוינים קטנים דמויי-שיש (בדומה למעוינים הגדולים בדרגה התחתונה של הארמון הצפוני). התקרה היתה שטוחה, ונבנתה על גבי קנים. הקנים היו מונחים על קורות-עץ, כפי שניתן ללמוד מהעדר אבני-קימור, מאלפי שברי טיח התקרות ומטביעות-הקנים שבהם.

החדר הקר — הפריגיידאריום (לוקוס 107)

חדר זה, שהוא הקטן ביותר בין חדרי בית-המרחץ, נמצא ממערב לטיפי-דאריום, בפינה הדרומית-מערבית של בית-המרחץ. אפשר להיכנס אליו אך ורק מן הטיפידאריום, דרך פתח בפינה הצפונית-מערבית של הטיפידאריום, היא הפינה הצפונית-מזרחית של החדר שלפנינו. כל הפריגיידאריום אינו אלא בריכה, שרצפתה עשויה שבע מדרגות, היורדות מצפון לדרום. רוחבן של רוב המדרגות כרוחב הבריכה. אורך הפריגיידאריום הוא 4.2 מ', בקירוב,

חפירות מצדה

ורוחבו 2 מ'. עומק הבריכה, מן הכניסה עד התחתית, הוא למעלה מ-2 מ'. הבריכה, על מדרגותיה, מטויחת בטיח אפור ("טיח-בריכות"), ואילו הקירות מטויחים בטיח לבן. עד לגובה של 2 מ' מתחתית הבריכה נראים עקבות של משקעי-מים. בקיר המערבי ניתן להבחין בפתח שדרכו נכנסו המים לבריכה, אולם מאחר שצדו החיצוני-המערבי של בית-המרחץ טרם נחפר — לא עלה בידנו לקבוע, באיזה אופן הוכנסו.

חדר זה היה ללא ספק החדר לטבילה במים קרים. מבנהו — היינו, בריכה עם מדרגות — שונה מזה של כמה מבנים קלאסיים, וניתן לשער, שהותאם במיוחד לתנאי-האקלים השוררים במצדה. בניית המדרגות אפשרה להשתמש בחדר גם כאשר כמות-המים היתה מועטת, יחסית, בדומה לשאר מתקני-המים במצדה, בקומראן ובמקומות אחרים²⁸.

חדר-ההלבשה — האפודיטיריום (לוקוס 105)

חדר גדול זה, שמידותיו 4.8×6.2 מ', משתרע על הפינה הצפונית-מערבית של בית-המרחץ. צדו הארוך גובל בקירות-הרוחב של הטיפידאריום ושל הפריגידיאריום גם יחד, ואילו צדו הצר גובל במחצית קיר-האורך של הקאלידאריום. דרך חדר זה היתה, למעשה, הכניסה היחידה אל מערכת-החדרים שהוזכרה לעיל: דרך פתח בקצהו הצפוני-מערבי של קירו הצפוני. דרך פתח בקירו הדרומי אפשר היה להיכנס אל הטיפידאריום.

חדר זה מקושט במיוחד: את קירותיו מעטרים ציורי-ספינים דוגמת ציורי-הספינים שבטיפידאריום, אלא שגוני צבעיהם שונים (לוח ח, 1). גם תקרת החדר היתה מקושטת במיוחד, כפי שמעידים קטעי-הטיח הרבים, שבחלק האחורי של תשתיתם ניכרות יפה טביעות קני-התקרה. קטעים אלה מעוטרים במוטיבים מעולם הצומח וב"ריבועים" עם דגם עגול במרכז, בדומה לדגם של רצפת-הפסיפס הקטנה שבארמון המערבי (וראה להלן).

גם כאן מרוצפת הרצפה במרצפות בהירות ושחורות, אלא שהדגם שונה. הוא עשוי ממרצפות משולשות בלבד, שהונחו לסירוגין — משולש בהיר משולש שחור — כשקודקודיהן נוגעים באמצע הבסיס של המרצפות המשולשות של השורה הבאה. הודות למתקנים מספר שנבנו על הרצפה לאחר שהונחה (וראה

28. על אלה ראה: R. North, *The Qumran Reservoirs, The Bible in Current Catholic Thought (= Gruenthaner Memorial Volume)*, New York 1962, pp. 100-132

בית-המרחץ הגדול

להלן), מצאנו כמה קטעי-רצפה שלמים באתרם, הן בפינה הצפונית-מזרחית (לוח ח, 1) והן ליד הפתח המוליך אל הטיפידאריום.

חצר בית-המרחץ (לוקוס 101; לוח ז, 1)

לאורך כל החזית הצפונית של הבניין משתרעת חצר גדולה, שמידותיה 17.8×8.4 מ'. בחלק הצפוני של החצר נמצאת מעין אכסדרה, שעומקה 4.3 מ' ורוחבה כ-4.6 מ'. בפינה הצפונית-מזרחית של החצר נמצא פתח-הכניסה אל החצר ואל בית-המרחץ כולו. בחלקו הצפוני של הקיר המזרחי של החצר היה תחילה פתח נוסף, שדרכו אפשר היה להיכנס הן לחצר והן — ובמיוחד — למערכת-התנורים.

אין ספק, שפתח זה כמעט יצא מן השימוש כשהורחבו המחסנים הצפוניים (וראה להלן). החצר, האופיינית אף היא לבתי-המרחץ הרומיים, טרם נחפרה, פרט לקטע קטן. חפירת קטע זה העלתה, כי החצר היתה מרוצפת, לפחות בחלקה, בפסיפס דומה לזה שבדרגה העליונה וכי היתה מקושטת בציורי-קיר. אנו תקווה, שבעונה הבאה נוכל לפתור את שאר הבעיות הקשורות במבנה. בפינתה הצפונית-מערבית של החצר החלה לבצבץ מעין בריכה קטנה, שאולי שימשה לרחיצת רגליים וידיים, לפני הכניסה לבית-המרחץ גופא. מידות בית-המרחץ כולו (החצר, תדר-התנורים ותדר-המרחץ) הן 25×20 מ', לערך. הבניין הוקם בסמוך לשערי-המים ולמערכת-הבריכות שלידו (ראה להלן, הדיון בחומה הצפונית-מערבית), ועל-סמך הכיוון הכללי שלו, שאינו מקביל לזה של המחסנים, ניתן להניח, שבית-המרחץ נבנה לפני מערכת-המחסנים (וראה פרק-הסיכום, הסעיף על מבני הורדוס).

התקופות הבת-הירודיאניות

סימנים רבים מעידים, שגם בימי המרד היה הבניין בשימוש. בראש וראשונה מן הראוי לציין אוסטרקונים באותיות עבריות (וראה להלן, הפרק על המגילות והכתובות) ומטבעות מימי המרד, שנמצאו בעיקר ב"שפך" של התנורים (וראה להלן, הדיון בלוקוס 126). עניין מיוחד מעוררים המתקנים הרבים, שרובם נוספו, ככל הנראה, בתקופת המרד, ומיעוטם — אולי בימי שהותו של חיל-המצב הרומי במקום. ליד הקיר המערבי והקטע המערבי של קירו הדרומי של האפודיטיריום (לוקוס 105) נתגלו ספסלים, העשויים מחוליות-עמודים שטויחו לאחר-מכן. הוא הדין בבריכה הקטנה שבפינה הצפונית-

מזרחית של החדר, שנבנתה על המרצפות ושקירותיה מכסים חלק מצוירי הקיר. מעניינים במיוחד השינויים והתוספות בסביבת חדר-התנורים. במקום זה נבנה מתקן מיוחד עם תעלה גבוהה ויפה, כדי לקלוט את מיי-הגשמים (?). התעלה נבנתה על גבי משטח מוגבה, שבקירותיו משובצים חלקי-מטופות מפוסלים, שנלקחו, ככל הנראה, מארמון הדרגה העליונה. בין השאר נמצאה ורדה משושה מפוסלת יפה, הדומה לאלה המופיעות ברגיל על גלוסקמאות יהודיות. הוורדה, יחד עם זו שברצפת-הפסיפס הגדולה של הארמון המערבי (וראה שם), תורמת תרומה חשובה לידיעותינו על האמנות היהודית בתקופה זו²⁹.

תוספות אלה ואחרות, ובכללן אמבט בקאלידאריום, מול התנור, שנועד לקליטת המים החמים שזרמו מן התעלה שהוזכרה לעיל, ודאי נעשו לאחר שחלק מן הארמון כבר לא היה במצב תקין (וראה לעיל, הדיון בארמון). ניתן להניח, שרוב התוספות הן מתקופת המרד, אף-על-פי שלא מן הנמנע, שחלק מהן נעשה בידי חיל-המצב הרומי. מכל-מקום, בידנו הוכחות ברורות, שבית-המרחץ היה בשימוש גם בימי שהותו של חיל-המצב במקום. בייחוד מעידים על כך "תלושים" מספר בלאטינית (וראה הפרק על המגילות והכתובות) וכמה מטבעות שנתגלו בעיקר בשפך-האפר של התנורים (לוקוס 126; וראה הדיון במחסנים). חשיבות מיוחדת נודעת למטבע מימי טריאנוס, שנתגלה בקאלידאריום ונטבע בטבריה בשלהי המאה. על חשיבותו של מטבע זה לידיעותינו על חיל-המצב הרומי — ראה הדיון בפרק-הסיכום, הסעיף על תקופת חיל-המצב.

לבסוף מן הראוי לעמוד על העובדה, שהמרצפות נעקרו במתכוון. אין לייחס פעולה זו לימי המרד, שכן לא מצאנו כלל את המרצפות הרבות שנעקרו באתרים האחרים של מצדה. גם לנזירים הביזאנטיים אי-אפשר לייחס פעולה זו, שכן בכל החדרים נמצאו מפולות עצומות של אבנים, שנגרמו, כאמור, על-ידי רעידות-האדמה שקדמו להתיישבות הביזאנטית. גם העדרן של המרצפות שנעקרו במקומות אחרים במצדה מעיד, שאין לתלות את הקולר בצוואר הביזאנטים.

דומה, שהרצפות נעקרו על-ידי אנשי חיל-המצב הרומי בטרם עזבו את המקום. פרט למרצפות שבורות (שנשברו, כנראה, בעת העקירה, ולכן נזרקו

29. על דגם זה ראה במיוחד: אבי-יונה (לעיל, הערה 22), עמ' 16 ואילך.

בית-המרחץ הגדול

על-ידי העוקרים) ומרצפות מועטות שנמצאו באתרן משום שקשה היה לעקרון — נלקחו אלפי המרצפות למקום אחר, ודאי כדי לפאר מבנים אחרים של השלטון הרומי.

טבעי הוא, שמכל המבנים המרובים של מצדה נשמר ביחוד בית-המרחץ, בעל הקירות העבים. ניתן לשער, שחיל-המצב הרומי שיקם אותו בחלקו, כדי להשתמש בו כבית-מרחץ.

בעיות טכניות-כרונולוגיות רבות הקשורות בבית-המרחץ, בעיות הנוגעות בהבהרת השלבים שבין התקופה ההירודיאנית ובין תקופת חיל-המצב, טעונות עדיין בדיקה מדוקדקת. דבר זה ייעשה בדין-וחשבון הסופי, לאחר שתסתיים מלאכת-הרפאות ותושלם עבודת-הניקוי של מטבעות המרד ושל המטבעות הרומיים, ביניהם מטבעות עם הכתובת "יודיאה-קאפטה" (שנתגלו בלוקוס 126, בערימות-האפר העצומות שפוננו מחדר-התנורים של בית-המרחץ). מכל-מקום ניתן לציין, כי — מלבד שני הארמונות — היה בית-המרחץ הבניין המפואר ביותר במצדה. אכן, בית-מרחץ זה, שתוכנו ונבנה בעת ובעונה אחת עם הארמון הצפוני (כפי שמעידים כיוונו וקישוטי-הקיר שבו), משמש אף הוא עדות נאמנה למשטרו של הורדוס ולרמת-החיים שבה חי במצודת-מלכים זו.